

Delftse Archeologische Notitie 81

Garageboxen Langestraat 120, 's-Gravenzande (gemeente Westland)

Een archeologisch bureauonderzoek

Jorrit van Horssen

Archeologie

Delft

Delftse Archeologische Notitie 81

Garageboxen Langestraat 120, 's-Gravenzande (gemeente Westland)

Een archeologisch bureauonderzoek

Jorrit van Horssen

Opdrachtgever:	L. van Staalduinen
Bevoegde overheid:	Gemeente Westland
Beheer documentatie:	Provincie Zuid-Holland
Type onderzoek:	Bureauonderzoek
Periode van uitvoer:	Juni 2015
Aanleiding:	Vervanging garageboxen
Locatie:	Langestraat 120, 's-Gravenzande
Coördinaten:	70943 / 446572 (centrumcoördinaat)
CIS-code:	3292459100
Projectcode:	WLI06
Projectleider:	drs. Jorrit van Horssen
Status:	Definitieve versie, juli 2015
Autorisatie:	

Drs. J.P. Bakx

ISSN: 1879-9590

© 2015 Archeologie Delft

Archeologie
Delft

Postbus 78
2600 ME Delft
015-2602358
archeologie@delft.nl
www.archeologie-delft.nl

Samenvatting

In opdracht van de heer L. van Staalduinen heeft Archeologie Delft een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd naar het plangebied achter de Langestraat 120 in de dorpskern van 's-Gravenzande. In het plangebied worden de bestaande garageboxen vervangen door nieuwe.

Uit het onderzoek is gebleken dat alleen in het westelijke deel van het terrein archeologische resten zijn te verwachten. Dit deel ligt op een historisch erf dat terug kan gaan tot de Late Middeleeuwen. In het midden en oostelijke deel van het plangebied zijn geen archeologische resten te verwachten.

De funderingen voor de nieuwe garageboxen zullen naar verwachting de bodem niet dieper verstoren dan de verstoring die al ontstaan is door de oude garageboxen. Het advies is om het hele plangebied vrij te geven voor de geplande bodemingreep tot 60 cm -mv.

Inhoudsopgave

3	Samenvatting
7	1 Inleiding
	1.1 Aanleiding
	1.2 Plangebied
	1.3 Beleidskader
	1.4 Beleidskaart
	1.5 Bestemmingsplan
11	2 Bureauonderzoek
	2.1 Methoden
	2.2 Geologie
	2.3 Historische gegevens
	2.4 Archeologisch onderzoek
17	3 Conclusie en aanbevelingen
	3.1 Gespecificeerde archeologische verwachting
	3.2 Verstoring van de archeologie door jongere bodemingrepen
	3.3 Advies
19	Gebruikte afkortingen
19	Bibliografie
20	Lijst van afbeeldingen

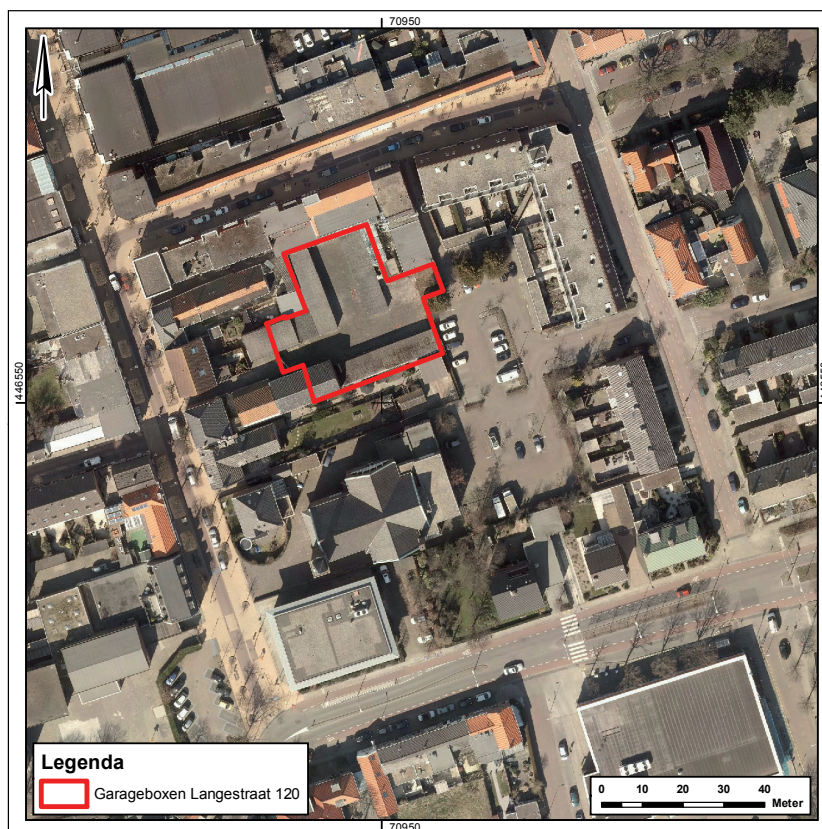
1 Inleiding

1.1 Aanleiding

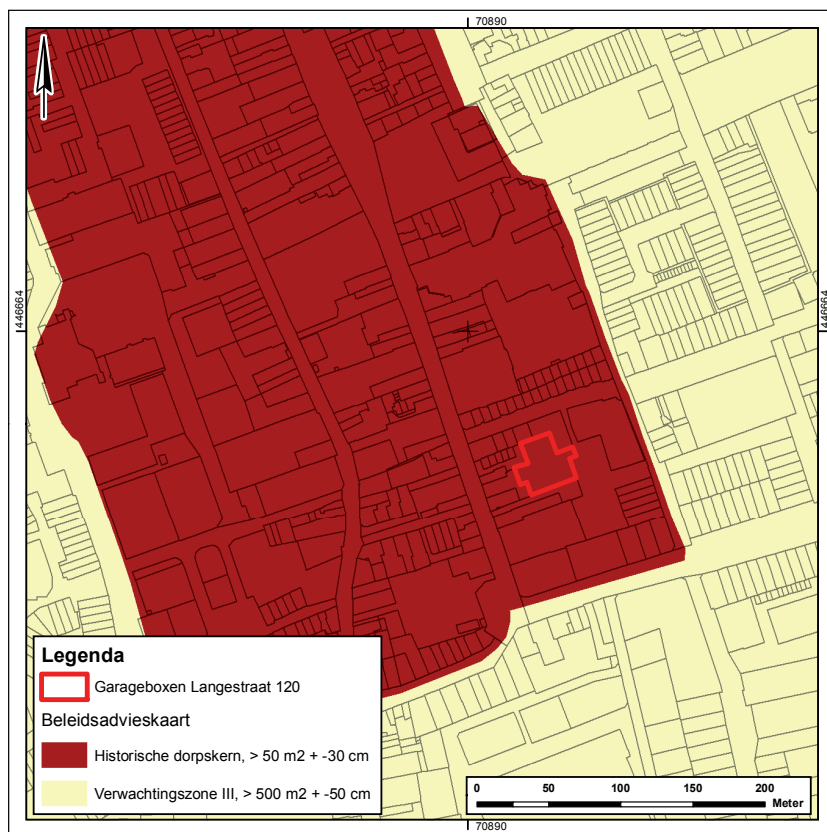
In het plangebied zullen 30 nieuwe garageboxen gebouwd worden ter vervanging van de boxen die er tot voor kort stonden. Aan de westkant van het terrein, langs de inrit vanaf de Langestraat, komen de nieuwe boxen op dezelfde plaats te staan als de oude. Ook het blok met boxen aan de zuidkant wordt op dezelfde plaats herbouwd. In het middendeel worden de huidige twee noord-zuid georiënteerde blokken vervangen door twee oost-west georiënteerde. Aan de oostkant van het terrein komt een nieuw blok met twee boxen. De boxen hebben buitenmaten van 7 bij 3 m en hebben onder de voor en achterwand een fundering van 60 cm diep en 35 cm breed. De blokken worden samengesteld door het naast elkaar plaatsen van de boxen.

1.2 Plangebied

Het plangebied is gelegen aan de rand van de historische dorpskern van 's-Gravenzande. Het bestaat uit een bestrate steeg met hierlangs vijf blokken met garageboxen. De omringende straten zijn de Langestraat, Van de Kasteelstraat, Pompe van Meerdervoortstraat en Oudelandstraat. Tot in de 20^e eeuw bestond van deze straten alleen de Langestraat. Het plangebied was toen het achtererf van de percelen Langestraat 116, 118, 120 en 122. De westrand van het plangebied ligt op circa 25 m van de Langestraat.

Afbeelding 1: ligging van het plangebied.

Afbeelding 2: het plangebied geprojecteerd op de archeologische beleidskaart.

1.3 Beleidskader

Op 26 juni 2012 heeft de gemeente Westland de archeologische beleidskaart met toelichting vastgesteld. Door het vaststellen van de kaart maakt de gemeente Westland gebruik van de wettelijke mogelijkheid om onderbouwd af te wijken van de vrijstellingsnorm voor bodemingrepen van 100 m². De beleidskaart is reeds in een groot aantal bestemmingsplannen opgenomen en zal ook in nieuwe bestemmingsplannen worden opgenomen.

1.4 Beleidskaart¹

Om de omgang met eventueel aanwezige archeologische waarden goed, maar ook zinvol te laten verlopen, wordt in de gemeente Westland alleen archeologisch (voor)onderzoek vereist wanneer de aard van de bodemingrepen dusdanig is dat er daadwerkelijk schade aan het bodemarchief kan optreden. De verschillende beleidszones vereisen dan ook elk een eigen benadering voor wat betreft de vrijstelling van archeologisch onderzoek voor bodemverstoringen tot een bepaalde diepte en omvang.

Het plangebied ligt volgens de beleidsadvieskaart in de zone 'Historische

¹ Kerkhof 2012.

dorpskern'. Voor dit gebied geldt een hoge verwachting voor het aantreffen van archeologische resten. Hierbij wordt vastgehouden aan de grens van 50 m² voor de oppervlakte van het plangebied. Aangezien het hier om een historische dorpskern gaat kunnen de archeologische resten dicht aan het oppervlak liggen. In deze zone worden bodemingrepen dan ook enkel vrijgesteld van archeologisch onderzoek tot een diepte van 30 cm onder maaiveld.

1.5 Bestemmingsplan²

Op het plangebied is het bestemmingsplan Centrum 's-Gravenzande van toepassing. Op de plankaart geldt voor de zone waarbinnen het plangebied is gelegen de dubbelbestemming Waarde – Archeologie - I. In de bestemmingsregels is in artikel 21 (waarde-archeologie- I) onder andere opgenomen dat sprake is van een vrijstellingsgrens voor werkzaamheden tot een oppervlakte van 50 m² en een diepte van 30 cm –maaiveld. Hiermee is het vrijstellingsregime van de beleidskaart overgenomen in de bestemmingsregels.

² Bestemmingsplan Centrum 's-Gravenzande, Gemeente Westland, vastgesteld 30-10-2012.

2 Bureauonderzoek

2.1 Methoden

Het doel van dit bureauonderzoek is het verzamelen van alle bekende gegevens met betrekking tot de geologie, historische-geografie en archeologie in de omgeving van het plangebied. Aan de hand van deze gegevens kan een archeologische verwachting worden opgesteld en kunnen relevante onderzoeksvragen worden geformuleerd.

Voor het plangebied is onder andere gebruik gemaakt van de informatie uit het Archeologisch Informatie Systeem (ARCHIS) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), de Archeologische Monumenten Kaart (AMK), de gemeentelijke verwachtings- en/of beleidsadvieskaart, het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) en overige kaarten of bronnen die beschikbaar zijn in de archieven van de gemeente Westland.

2.2 Geologie

2.2.1 Geologie algemeen

De geschiktheid van een locatie voor bewoning werd in het verleden in grote mate bepaald door de landschappelijke ligging. Een ideale vestigingsplaats lag droog, maar was wel gelegen in de nabijheid van open water en met voldoende mogelijkheden voor landbouw. De geologie, de opbouw van natuurlijke bodemlagen, geeft inzicht in het ontstaan en uiterlijk van landschappen in het verleden. De geologische lagen zijn ingedeeld in een lithostratigrafie per type landschap en periode van ontstaan.³

Het huidige landschap heeft zich gevormd in het Holocene, de periode na de laatste ijstijd, vanaf 9500 v. Chr. Het pleistocene dekzand, dat in de ijstijd was ontstaan, raakte door een stijgende grondwaterspiegel begroeid met een moeras waarin het Basisveen werd gevormd. Vanaf 4000 v. Chr. werd het gebied overstroomd door de zee als gevolg van de stijgende zeespiegel. Op het basisveen werden in een Waddenzee-achtig gebied klei en zand afgezet in getijdenkreken, het Laagpakket van Wormer. Rond 3200 v. Chr. werd dit proces van sedimentatie afgeremd door de vorming van de strandwallen aan de kust en de verzanding van de riviermondingen. Het gebied achter de strandwallen kon niet meer ontwateren en er ontstond opnieuw een moeras, het Hollandveen. Dit Hollandveen ligt in de regio plaatselijk nog aan het oppervlak. Echter in de kustgebieden werden de strandwallen door geregelde stormen weggeslagen, waardoor de zee uiteindelijk via de Maasmonding het binnenland in kon stromen. In het Hollandveen ontstonden grote getijdegeulen die door de werking van eb en vloed werden gevuld met zand en klei. De geulafzettingen op het veen worden tot het Laagpakket van Walcheren gerekend. Het Laagpakket van Walcheren is in drie perioden afgezet: de Duinkerke 0 fase tussen 1500 en 1000 v. Chr., de Gantel Laag tussen 500 en 200 v. Chr. en de Laag van Poeldijk in het midden van de 12^e eeuw na Chr.⁴

³ Kerkhof 2012.

⁴ Duinkerke 0 is de oude terminologie van Zagwijn en Staalduinen (1975) die voor de regio toepasbaar was, maar die in de nieuwe, breder bruikbare litho-stratigrafische indeling niet is opgenomen.

2.1.2 Samenstelling van de bodem in het onderzoeksgebied

Het plangebied is gelegen op de overgang van een geulafzetting en een dekafzetting van de Laag van Poeldijk, onderdeel van het Laagpakket van Walcheren. Deze afzettingen zijn in de tweede helft van de 12^e eeuw neergelegd. Ter plaatse van 's-Gravenzande vormde zich in deze periode een zandbank die globaal

Afbeelding 3: vereenvoudigde geologische kaart van het onderzoeksgebied.

vanaf een punt ten zuidwesten van Monster via 's-Gravenzande in zuidoostelijke richting tot aan het zuiden van de Oranjepolder liep. Ten oosten van de zandbank liep de Heij een getijdenstroom. De geulafzetting van de zandbank bestaat voornamelijk uit zand en zavel, de dekaafzettingen in het stroomgebied van de Heij uit zavel en lichte klei.

2.3 Historische gegevens

2.3.1 Historische ontwikkeling van 's-Gravenzande⁵

In de eerste helft van de twaalfde eeuw brak de zee tussen Monster en Naaldwijk door de haakwal van Naaldwijk en er ontstond een nieuwe monding voor de Gantel en de Booma waarlangs de zee tot ver in het land kon binnendringen.⁶ Als gevolg daarvan werd een dik pakket klei afgezet: de Laag van Poeldijk van het Laagpakket van Walcheren. De bewoning op het oude land werd kortstondig onderbroken en om het verloren land opnieuw op de zee te veroveren, moesten er eerst dijken evenwijdig aan de loop van de Gantel worden aangebracht. Tenslotte werd ook dit gebied bedijkt door de aanleg van de Zwartendijk.⁷

De aanleg van de Zwartendijk werd waarschijnlijk vergemakkelijkt, doordat er een nieuwe haakwal in de Maasmond was ontstaan die zich tot voor de monding van de Booma en de Gantel uitstreckte, zodat de zee geen rechtstreekse invloed meer op deze rivieren had. Op deze haakwal is 's-Gravenzande gebouwd.

Uit een oorkonde van 1200 blijkt dat gravin Sophia, die in 1176 overleed, bezittingen had in 's-Gravenzande, die zij schonk aan de abdij van Rijsburg.⁸ Daarmee is duidelijk dat er bewoning vanaf tenminste het derde kwart van de twaalfde eeuw op deze haakwal mogelijk was.

⁵ In aangepaste vorm overgenomen uit Bult 2006.

⁶ Bult 1998, 21.

⁷ Emmens 1963, 37-38.

⁸ Koch, OHZ 1970, nr. 243.

Er zijn aanwijzingen dat er delen van deze haakwal al veel eerder bewoond zijn geweest. Recente vondsten van een Romeinse munt, een Romeinse mantel-speld en een Karolingische munt van Lodewijk de Vrome (814-840) tonen dit aan.⁹ Mogelijk lag hier voor de Romeinse tijd al een stuk “oud land” dat nooit geheel verloren is gegaan en later tot de huidige zandplaat van 's-Gravenzande is uitgegroeid. Wat het effect van de overstromingen in het tweede kwart van de twaalfde eeuw op de bewoning is geweest, is onduidelijk. Waarschijnlijk zijn veel oude sporen als gevolg van deze overstromingen geërodeerd. In ieder geval is een halve eeuw later het dorpje Zande ontstaan. De bedijking van 's-Gravenzande moet dan ook vóór de 13^e eeuw zijn gestart.

Het dorp Zande ging 's-Gravenzande heten na de stichting van een grafelijk hof in deze plaats. De oudste bron waaruit de aanwezigheid van het grafelijke hof kan worden afgeleid, dateert uit 1249.¹⁰

Dat hof was door Van der Arend in 1989 gelocaliseerd ten oosten van 's-Gravenzande, naast de Poelwatering.¹¹

In 1246 werd door graaf Willem II aan 's-Gravenzande het stadsrecht verleend.¹² De stad was een grafelijke stichting, bedoeld om kolonisten naar de zandplaat te trekken voor de ontwikkeling en ter bevordering van de handel. De ligging in de Maasmond bood daartoe immers prima mogelijkheden. Aanvankelijk leek het ook goed te gaan met de jonge stad. Dit blijkt uit een aantal ontwikkelingen.

Het oude centrum van 's-Gravenzande werd al spoedig door de graven van Holland voorzien van een begijnhof en een gasthuis.¹³ Dit begijnhof is waarschijnlijk gesticht vóór 17 mei 1255. Het schenken van een parochiekerk, begijnhof en een gasthuis worden als onontbeerlijk beschouwd voor de ontwikkeling van een stad.

In 1357 verleende graaf Willem V 's-Gravenzande zelfs stadsuitbreiding. Hij had waarschijnlijk puur politieke motieven, want als handelsstad was 's-Gravenzande amper van de grond gekomen. Door de voorgaande verzanding en verlanding van de omgeving was het vestigen van een zeehaven geen succes geworden. Ook een stenen ommuring en grachten ter verdediging van de stad die de meeste Hollandse steden in die tijd bouwden, zijn er in 's-Gravenzande nooit gekomen.

In 1427 stichtten de Reguliere Kanunniken vanuit het Delftse klooster St. Hieronymusdal een klooster in 's-Gravenzande. Dit klooster droeg de naam 'Maria Magdalena in Bethanië' en werd gesticht in het in de 13^e eeuw door de graven van Holland gesticht gasthuis.¹⁴

Bij de opstand tegen de Spanjaarden werd in 1572 de Lieve Vrouwenkerk door de Geuzen geplunderd. Deze kerk kwam nu in handen van de Gereformeerde Gemeenschap en werd vanaf toen Dorpskerk genoemd. Deze gemeenschap was veel kleiner dan de katholieke gemeenschap en de fondsen van de Gereformeerden waren ook beperkter, o.a. door het wegvallen van inkomsten uit de bedevaarten. Ook de klooster- c.q. gasthuisgebouwen werden kort na 1575 gesloopt.

2.3.2 Historische ontwikkeling van het plangebied

Over de omvang van 's-Gravenzande in de Late Middeleeuwen is weinig bekend uit historische bronnen. Bij een klein archeologisch onderzoek op het perceel Langestraat, schuin aan de overkant van het plangebied, zijn enkele vondsten uit de 15^e eeuw aangetroffen. Hieruit kan voorzichtig worden ge-

⁹ Immerzeel 1999b, 116; Immerzeel 2001, 103.

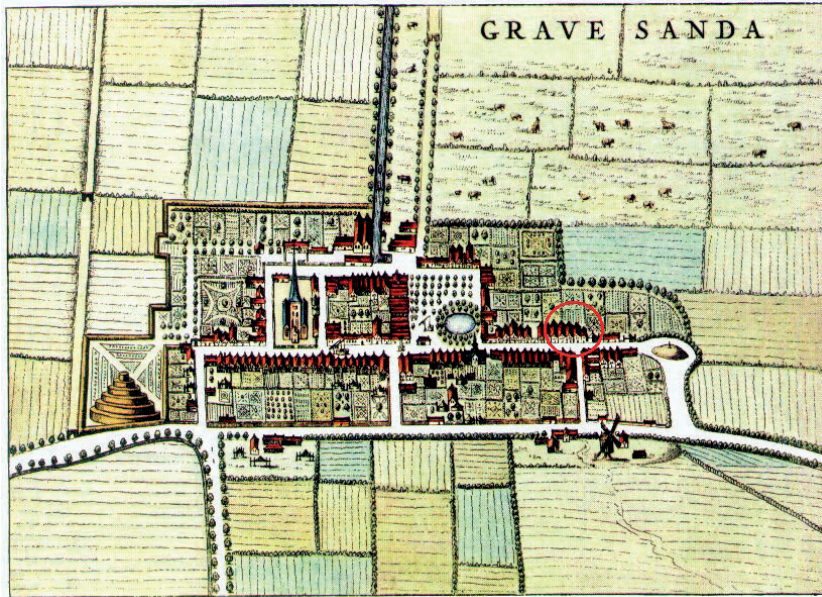
¹⁰ Van der Arend 1993, 334.

¹¹ Van der Arend 1993, 337; Immerzeel 1990, 85.

¹² Van Straalen 1969, 11.

¹³ Van Straalen 1969, 12.

¹⁴ Van Straalen 1969, 12.

Afbeelding 4: kaart van Blaeu uit circa 1650. Het plangebied is rood omcirkeld.

Afbeelding 5: kaart van Kruikius uit 1712 met hierop exact het plangebied.

concludeerd dat het zuidelijke deel van de Langestraat in ieder geval in de 15^e eeuw werd bebouwd.

De oudste kaart van 's-Gravenzande staat in het Kaartboek van de Hoogheemraadschappen van Rijnland, Delfland, Schieland vervaardigd door Floris Balthasar uit 1615. Hierop zijn de beide kanten van de Langestraat als bebouwd aangegeven, maar de kaart is niet heel nauwkeurig. Het beeld is beter te vergelijken met de stadsplattegrond van Blaeu uit ongeveer 1650. De kaart van Kruikius uit 1712 is de eerste kaart die maatvast genoeg is om over de huidige kadasterkaart heen te kunnen leggen. Van de in 1650 aaneengesloten

bebouwing zijn alleen de percelen ter plekke van de Van de Kasteelestraat 1 en Langestraat 120 nog bebouwd. Het grootste deel van het plangebied ligt ter plaatse van een boomgaard achter de percelen Langestraat 116 tot en 122. Alleen het meest westelijke deel van het plangebied ligt op het erf van een huis ter hoogte van Langestraat 118. Op het erf staat ter plaatse van het plangebied geen bebouwing weergegeven.

Op de kadasterkaart uit 1832 is de boomgaard verdwenen. Het deel achter Langestraat 120 werd bij het erf gevoegd. Hierop kwamen een hooiberg en een schuur te staan. Het deel achter Langestraat 116 en 118 werd verdeeld in meerdere kleine tuinen met ieder een tuinschuurtje.

2.4 Archeologisch onderzoek

Rondom het plangebied zijn in het verleden twee archeologische veldonderzoeken uitgevoerd.

Langestraat 223¹⁵ (Archisnr. 19391, centrumcoördinaat 7085/44660)

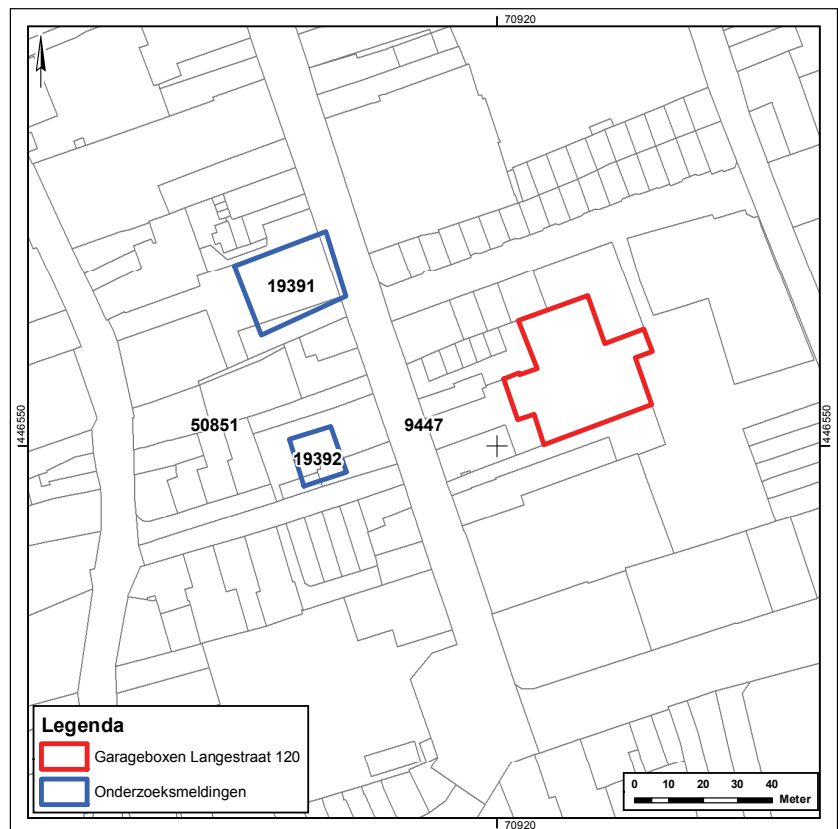
Tijdens de sloop van enkele oude winkelpanden konden nog enkele archeologische waarnemingen worden verricht. Vele archeologische sporen waren al geheel verdwenen door de sloop, maar in een hoek van het terrein werden aardewerkvondsten uit de tweede helft van de dertiende eeuw en later gevonden. Naast enkele munten werden ook lakenloden aangetroffen.

Langestraat 239, herenhuis¹⁶ (Archisnr. 19392, centrumcoördinaat 70875/446551)

Tijdens verbouwing van het pand werden in de woon- en achterkamer funderingen van voorgangers van het in de tweede kwart van de achttiende eeuw gebouwde herenhuis aangetroffen. Zo werd een ingegraven aardewerken pot uit de vijftiende eeuw opgegraven, die vermoedelijk als aspot dienst heeft ge-

¹⁵ Immerzeel 1992, 102.

¹⁶ Immerzeel 1999a, 113-115.

Afbeelding 6: archeologische veldonderzoeken rond het plangebied.

daan. Ook kwamen er kelders en een waterput tevoorschijn. Het herenhuis zelf was gefundeerd op gestapelde kloostermoppen. Deze bouwwijze is kenmerkend voor de oudere huizen in de kern van 's-Gravenzande. Deze stenen kwamen beschikbaar na de afbraak van het Bagijnhof, het klooster en de ingestorte middeleeuwse kerk.

3 Conclusies en aanbevelingen

3.1 Gespecificeerde archeologische verwachting

De natuurlijke ondergrond van 's-Gravenzande is grotendeels pas in de 12^e eeuw tot stand gekomen. Hoewel op verschillende plaatsen in 's-Gravenzande losse oudere vondsten zijn aangetroffen zijn er met de huidige kennis geen sporen van vóór de 12^e eeuw te verwachten.

De oudste laatmiddeleeuwse sporen kunnen langs de Langestraat worden verwacht. Deze straat ligt aan de basis van de ruimtelijke ontwikkeling van 's-Gravenzande. Tot op heden komen de oudste vondsten en sporen uit de dorpskern van 's-Gravenzande uit de 13^e eeuw. De oudste vondst uit het zuidelijke deel van de Langestraat, waarin het plangebied is gelegen, komt uit de 15^e eeuw.

Alleen het meest westelijke deel van het plangebied is gelegen binnen de grenzen van een historisch erf. Deze grenzen zijn te herleiden van de historische kaart van 1712. Perceelsgrenzen zijn zeer statisch en veel van de grenzen op deze kaart gaan terug tot in de Late Middeleeuwen. Aangenomen kan dus worden dat het westelijk deel van het plangebied op een van oorsprong laatmiddeleeuws erf is gelegen. Het betreft echter het achterste deel van het erf op 25 tot 35 m uit de Langestraat. De bebouwing stond in ieder geval vanaf het begin van de 16^e eeuw aan de straat. Op deze afstand van de straat zijn geen resten van huizen te verwachten. Wel kunnen resten van schuren, hooibergen en kuilen worden verwacht.

Het midden en oostelijke deel van het plangebied valt buiten dit erf. Hier zijn geen archeologische resten te verwachten.

3.2 Verstoring van de archeologie door jongere bodemingrepen

In het plangebied stonden garageboxen. Deze zijn inmiddels inclusief de funderingen verwijderd. Het is niet bekend tot hoever de bodem door de oude funderingen is verstoord.

3.3 Advies

Voor het midden en oostelijke deel van het plangebied geldt geen archeologische verwachting. Dit deel kan worden vrijgegeven.

Het westelijke deel ligt op het achterste deel van een erf dat terug kan gaan tot in de Late Middeleeuwen. De nieuw te graven funderingssleuven komen te liggen op de plaats van de reeds gesloopte funderingen. Door de nieuw te graven funderingssleuven zullen nauwelijks nieuwe verstoringen plaatsvinden. Voor deze bodemingreep, tot 60 cm -maaiveld, hoeft geen archeologisch onderzoek plaats te vinden.

Gebruikte afkortingen

DAR	<i>Delftse Archeologische Rapporten</i>
DAN	<i>Delftse Archeologische Notities</i>

Literatuur

Arend O. van der, 1993: *Zeven lokale baljuwschappen in Holland*, Hilversum.

Bult, E.J., 1986: Ontginning en bewoning ten noorden van de Maasmond en de landschappelijke veranderingen die daarbij optraden, in: *Rotterdam Papers V. Landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde. A contribution to prehistoric, roman and medieval archaeology*, 115-136.

Bult, E.J., 2006: Ontwikkeling van de historische stadskern van 's-Gravenzande, gemeente Westland. Een bureauonderzoek naar archeologische waarden en verwachtingen, DAR 80.

Emmens, J., 1963: *Het Westland. Verslag over het jaar 1963 gedaan door Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten van Zuid-Holland*, 45-94.

Dahmeijer, J. (red.), 2002: De dorpskerk van 's-Gravenzande door de eeuwen heen, 's-Gravenzande

Hallewas, D.P. & J.F. van Regteren Altena, 1980: Bewoningsgeschiedenis en landschapsontwikkeling rond de Maasmond, in: A. Verhulst & M.K.E. Gottschalk: *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België*, 155-207

Immerzeel, A.A.G., 1993: 's-Gravenzande. 1. Langestraat 223, coördinaten 70.85/446.60, kaartblad 37B, in: *Archeologische kroniek van het Westland (1991)*, *Historisch Jaarboek Westland 1993*, 102.

Immerzeel, A.A.G., 1999: 's-Gravenzande. 1. Herenhuis Langestraat 239, coördinaten 70.875/446.551, kaartblad 37B, in: *Archeologische kroniek van het Westland 1998*, *Historisch Jaarboek Westland 1999*, 113-116.

Immerzeel, A.A.G., 1999: 's-Gravenzande. 2. Langestraat, Marktplaats (vervanging van de riolering), in: *Archeologische kroniek van het Westland 1998*, *Historisch Jaarboek Westland 1999*, 116.

Immerzeel, A.A.G., 2001: 's-Gravenzande. 's-Gravenzande, voormalig veilingterrein, ten noorden van de Vei-lingkade en ten oosten van de Vreeburghlaan, coördinaten 71.000/447.000, kaartblad 37B, in: *Archeologische kroniek van het Westland 2000*, *Historisch Jaarboek Westland 2001*, 97-108.

Kerkhof, M., 2012: Toelichting bij de archeologische beleidskaart van de Gemeente Westland, DAN 20.

Koch, A.C.F., 1970: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, Den Haag.

Blaeu, 1649: *Atlas van Blaeu*.

Bult, E.J., 1998: Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis in en om Naaldwijk, in: Groenewegen, H.I.M. & P.V. Vis, *Naeltwick 1198 -1998*, 7-23.

Lijst van afbeeldingen

Afbeelding 1 (blz. 7)

Ligging van het plangebied.

Afbeelding 2 (blz. 8)

Het plangebied geprojecteerd op de archeologische beleidskaart.

Afbeelding 3 (blz. 12)

Vereenvoudigde geologische kaart van het onderzoeksgebied.

Afbeelding 4 (blz. 14)

Kaart van Blaeu uit circa 1650. Het plangebied is rood omcirkeld.

Afbeelding 5 (blz. 14)

Kaart van Kruikius uit 1712 met hierop exact het plangebied.

Afbeelding 6 (blz. 15)

Archeologische veldonderzoeken rond het plangebied .

